

І. М. КРИЛЕНКО, НТУ «ХП»

ІСТОРІОГРАФІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ПІД ВПЛИВОМ РОЗВИТКУ ТАНКОБУДУВАННЯ В ХХ столітті

У статті проведений історіографічний огляд модернізації військової освіти під впливом розвитку танкобудування в ХХ столітті з позицій загальнонаукової методології, яка прийнята в сучасних наукових дослідженнях.

This article is described the historical modernization of officer training under influence of development the tank's building in twentieth century. It's analyzed from position of common methodology used in modern researches.

Постановка проблеми. Історичний досвід свідчить про те, що добробут, життєздатність і безпека будь-якої держави залежить від стану освіти в ній. Тому освіта є основою розвитку особистості, суспільства нації та держави. Важливим елементом освіти України є військова освіта, яка є складовою загальнодержавної системи освіти. Вона має сприяти відтворенню кадрового потенціалу Збройних Сил України, забезпечити високу якість підготовки військових фахівців відповідно до сучасних вимог, робити свій внесок у зміцнення обороноздатності держави.

З набуттям нашої державою незалежності важливим і відповідальним державним завданням стала підготовка військових фахівців для Збройних Сил України. Адаже професійна, дисциплінована, озброєна новітньою військовою технікою, мобільна, свідома свого високого патріотичного обов'язку армія є однією зі складових стабільності будь-якої держави. Відомо, що військова професія є однією з найдавніших. Історія переконливо свідчить нам про те, що тільки ті народи і держави, які приділяли особливу увагу створенню високо дисциплінованої, сильної, достатньо озброєної армії, грамотно виховували командирів, у подальшому які стали талановитими воєначальниками, в період суворих випробувань уміло і надійно відстоювали свою землю і незалежність. Завжди головним інструментом поколінь війн, збройних конфліктів та збройної боротьби залишається зброя, яку породжує науково-технічний прогрес. Майже сто років техніка, до якої належить бойова броньова гусенична машина «танк», відіграє свою важливу роль у справі перемоги або стримування противника. Зосередимо свою увагу на професійному офіцерові, який використовує цю техніку в бою. Тому що значення його професіоналізму зростає: технічні засоби війни вимагають утворення у воїнстві, сильного прошарку професіоналів: солдатів – контрактників, сержантів і особливо офіцерів. Ось чому, вивчення питання модернізації військової освіти під впливом розвитку танкобудування є одним з актуальних проблем історичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури показує, що в сучасних умовах інтерес до військово-педагогічної спадщини достатньо великий. Результати проведеного дослідження показали, що проблеми які розкривають історико-педагогічні питання військової освіти, розглядалися в роботах:

– з історії військової освіти – І. А. Алехіна, М. І. Барабанщикова, А. І. Каменева та інших;

– з зарубіжної військової освіти – А. І. Афанасьєва, Г. І. Гладкова, А. І. Каменева, М. І. Нецадима та інших;

– з підготовки офіцерських кадрів у вищій військовій школі – А. В. Барабашкова, А. А. Васильєва, М. П. Дударя, С. М. Міхно, М. І. Нецадима, А. М. Седова та інших.

Проводячи аналіз літератури, що стосується теми статті, можна зробити висновок, що у вітчизняній історичній літературі історіографічного аналізу праць з підготовки офіцерських кадрів під впливом оснащення армії бронетанковою технікою поки що немає. Тому, основною метою статті є: з'ясувати ступінь вивченості поставленої проблеми модернізації військової освіти під впливом розвитку танкобудування у ХХ столітті та стан джерельної бази.

Вивчення наукових праць методологічного та бібліографічного характеру, дозволило авторові розподілити різнопланові джерела на декілька тематичних груп. За тематичною спрямованістю до першої групи належать праці, в яких розкриті питання створення та розвитку військової техніки, вчасності бронетанкової. Це роботи Е. Е. Александрова, В. В. Епифанова, Л. М. Бесова, В. С. Вознюкова, П. Н. Шапова, Е. Г. Горбачова, М. М. Свиріна, Р. Ісмагілова, С. Саєнка, В. Чобітка, С. Л. Федосєєва, І. П. Шмелева, В. Д. Мостовенка, Л. Л. ТОВАЖНЯНСКОГО, Г. Л. Холявського [1–11] та інші. В даних роботах, присвячених бронетанковій техніці надані відомості про розвиток танкобудування у різні історичні проміжки часу, надаються найбільш повні відомості про розвиток танків, удосконалення їх тактико-технічних характеристик у ХХ ст.

Сутність викладеного дає підстави зробити аналіз, за яких умов – економічних, політичних, соціальних створювався танк, який вплив на вдосконалення бойових якостей танка мав науково – технічний прогрес. Серед низки дослідників, які зацікавилися проблемами бронетанкових військ міжвоєнного періоду слід визначити А. М. Зайончковського, М. М. Свиріна, Л. К. Рижакіна [8,12,13] та інших. У цих працях, зроблено перші спроби систематичного аналізу розвитку танкобудівної галузі промисловості у загальносвітовому масштабі. Радянська історіографія цього періоду відстоюючи позиції класового підходу та партійності, страждала однобічним соціологізмом та суб'єктивізмом, завдяки чому військова історія взагалі, а історія танкобудування, зокрема, набували схематичного вигляду. Праця відомого вій-

ського історика А. М. Зайончковського «Первая мировая война» [12] присвячена опису операцій першої світової війни 1914–1918 рр. Автор довів як впливали нові види озброєнь на хід воєнних дій, вказав, що одним з недоліків застосування танків у першій світовій війні було незнання природи бою танків командуванням, невміння вдало використовувати танки і розвивати їх тактичний успіх. Це підкреслює те, що з перших хвилин їх появи на полі бою гостро стала проблема підготовки командного складу для танкових військ.

За часів післявоєнної доби одним із центрів світової військової історії стає російськомовна діаспора, де поряд з аналізом окремих періодів та конкретних технічних авторських розробок у галузі танкобудування роблять спроби систематизувати й класифікувати поетапні здобутки національних військово-промислових комплексів у даній галузі армійського оснащення. Помітними стають праці В. Д. Мостовенка, а дещо пізніше, у 60–80-х рр. ХХ ст. В. С. Вознюкова, Л. К. Рижаківа, І. Ананьєва, І. Краснова та ін. [6, 3, 13, 15, 16].

Значний імпульс військово-історичним подіям на території колишнього СРСР дали процеси демократизації, завдяки яким виникла можливість позбутися однобічного соціалізму та класової тенденційності, а звідсіль – і суб'єктивістського підходу до аналізу проблем історії, у тому часі й воєнної. Значною мірою даний аспект торкнувся проблематики аналізу світового танкобудівництва 1916 – 1980 рр. На цьому тлі з'являються праці, написані вже з позиції вимог сучасної політичної та військово-політичної філософії, що висвітлюють світовий воєнно-історичний процес танкобудування на тлі загальносвітових тенденцій та закономірностей політичної, антифашистської та національно-визвольної боротьби, державотворення тощо. Серед низки новаторських праць привертають увагу ґрунтові дослідження Е. Е. Александрова, В. В. Епіфанова, Л. М. Бесова, Л. Л. Товажнянського, Е. Г. Горбачова, М. Н. Свирина, Р. Ісмагілова, С. Саєнко, В. Чобітка, І. П. Шмельова, В. Л. Чернишова та інших дослідників [1, 2, 4, 5, 7, 11, 10, 14].

Роботи Е. Е. Александрова, В. В. Епіфанова, Л. М. Бесова, Л. Л. Товажнянського присвячені історії вітчизняного танкобудування упродовж періоду від перших кроків його зародження в Україні і до кінця 80-х років ХХ століття. Вперше наведені відомості про головних конструкторів, які працювали у Харкові та забезпечили йому славу.

Цінним для наукового дослідження є щоденники головного конструктора А. А. Морозова [14]. Книга В. Л. Чернишова «Танки и люди: Дневники главного конструктора А. А. Морозова» заснована на справжніх подіях, узятих з щоденника головного конструктора радянських талантів А. А. Морозова, які описують період з 1944 до 1976 рр. До неї увійшли записи технічних нарад, публічні виступи А. А. Морозова, результати випробувань досвідчених і серійних танків, особисті спостереження і плани на майбутнє. Показана боротьба А. А. Морозова за свої ідеї і своє бачення перспектив розвитку танків,

його прогноз ситуації в радянському танкобудуванні на початок 90-х років минулого століття.

Для обґрунтування новітніх концептуальних підходів та визначення сучасних теоретико-методологічних засобів військово-історичного аналізу важливу роль відіграють праці, присвячені аналізу світоглядної проблематики, розвитку та удосконаленню систем бойових броньованих гусеничних машин першої ударної смуги періоду другої світової війни. У цьому контексті матеріали статті базуються на розробках як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників військової історії, праці яких присвячені різним аспектам аналізу бронетанкових сил періоду другої світової війни. Це зокрема, дослідження Ф. Мелентина, Форти Дж, Г. Уіл'ямсона, Х. Томаса, Р. Ф. Мартине та ін. [17,18].

Ф. Меллентін у своїй книзі «Танковые сражения 1939-1945 г. г.» [17] дає характеристику танкових битв у 1939-1945 р. р. Аналізуючи хід бойових дій Великої Вітчизняної війни, автор наводить приклади невмілого використання танків командирами-танкістами, відмічає, що на початку війни оцінка німецького командування про якість підготовки радянських військових кадрів, змінилася корінним чином – від довоєнної оцінки офіцерського корпусу як «виключно поганий», до зразкового рівня підготовки і проведення радянськими командувачами (командирами) наступальних і оборонних операцій. Зміна поглядів була не випадковою. Війна зажадала самостійно мислячих командирів, що не бояться відповідальності. Вже в ході війни були переглянуті підходи щодо підготовки командних кадрів. Тільки війна змогла змінити погляди щодо підготовки основного кістяка армії – командного складу. Ф. В. Меллентин єдиним з усіх зарубіжних авторів відзначив необхідність підготовки керівників, які використовують цю техніку в бойових діях.

До другої групи літератури необхідно віднести роботи, в яких розкриті питання застосування бронетанкової техніки під час ведення бойових дій, а також роботи, які присвячені становленню танкових військ. Ці аспекти отримали висвітлення у працях А. Ф. Бабаджянна, Ж. Буше, Дж. Фуллера, Г. Гудеріана, Л. Єймансберга, І. Л. Потапова, П. П. Полубоярова, М. П. Никольського, П. А. Ротмістрова, Е. А. Разина, В. К. Тріандофіллова [19-29] та інші. В праці французького дослідника Буше Ж. «Бронетанковое оружие в войне» [20], досліджується роль бронетанкових військ у післявоєнний період, зміна характеру завдань, які вирішували танки у минулому і можуть вирішувати в даний час, розвиток способів застосування бронетанкових військ, питання забезпечення бойової діяльності танків. Автор дає свій варіант періодизації розвитку та еволюції танкового озброєння. Буше відзначив обумовленість розвитку бронетанкових військ прогресом науки, економічним і політичним чинниками, характером театру військових дій. При цьому три основні характеристики танка – озброєння, броньових захист і рухливість – змінювалися залежно від успіхів танкобудування, розвитку протитанкових засобів,

кліматичних і топографічних умов району бойових дій. Це по суті є військово-історична праця із спробою прогнозу відносно ролі бронетанкових військ у найближчому майбутньому.

Умови створення танкових військ, питання вдосконалення їх організаційної структури, особливостей дій в оборони, під час наступу, форсування водних перешкод, у період штурму мостів, питання підготовки та планування дій танкових армій, організації взаємодії, управління, матеріально-технічного забезпечення та ін. аналізувалися у статтях І. А. Ананьєва, М. Андронікова, А. Бабаджаняна, І. Краснова, В. Марамзіна, О. Радзієвського, П. Ротмістрова [15, 16, 18, 30, 31, 32]. Система поглядів на майбутню війну в 1930-х рр. формувалася не тільки у процесі зіткнення поглядів у межах держави. Важливий вплив здійснювали й закордонні воєнні теорії [21, 22]. Погляди закордонних військових теоретиків на характер майбутньої війни можна поділити на прихильників теорії малих та професійних армій (Д. Дус, Дж. Фуллер, Еймансбергер, де Голль); теорії тотальної та блискавичної війни (Людендорф); теорії війни на виснаження (Ф. Кульман). Дж. Фуллер відстоював ідею механізованої війни і вважав, що у майбутній війні головна роль буде належати не масовим, а малим професійним механізованим арміям [21].

У цілому аналіз літератури з тактики бронетанкових військ, що був проведений у зазначений період, дає автору підстави стверджувати, що застосування танкових та механізованих частин та з'єднань мало важливий вплив на підготовку офіцерських кадрів танкових військ.

Третю групу літератури складають дослідження, в яких розкриваються проблеми підготовки офіцерських кадрів, у тому числі підготовки офіцерських кадрів для танкових військ. У цих роботах досліджуються питання змін форм і методів навчання залежно від удосконалення техніки. Цим питанням присвячені науково-літературні джерела військових і цивільних педагогів, вчених сучасного періоду. Серед них особливу цінність представили праці Я. Л. Авиновичського, І. А. Алехина, А. В. Барабанщикова, І. В. Біочинського, А. І. Каменева, М. І. Нещадима, Я. Ю. Тінченка [33 – 39].

Вивчаючи літературу, що стосується теми дослідження, можна помітити, що підготовці офіцерських кадрів в усі періоди нашої історії приділялось достатньо уваги. Так, у роботі А. І. Каменева «История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.)» [37] дається критико-історичний аналіз системи підготовки офіцерських кадрів в СРСР за період з 1917 до 1984 рр. Разом з аналізом розвитку радянської військової школи міститься матеріал про підготовку офіцерських кадрів за кордоном. Це дослідження не заперечує всього позитивного, що було в історії СРСР, але проводить аналіз помилок, які мали місце в історії будівництва Радянських Збройних Сил, у підготовці офіцерських кадрів. Проведений аналіз показав, що система підготовки офіцерських кадрів у СРСР в цілому забезпечувала рішення задач підготовки офіцерських кадрів для Збройних Сил. Проте зроблено висновок, що

система, яка склалася не була і не є оптимальною. Те, що було виправдано в перші роки Радянської влади, стало неприйнятним у мирний час.

Новий етап у розвитку національної історіографії співпав з політикою «перебудови» у СРСР та проголошенням у 1991 р. незалежності України. Для істориків відкрилася можливість працювати з недоступними раніше архівними документами. Серед праць цієї проблематики можна назвати монографію М. І. Нещадима «Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика» [38], яка демонструє системний підхід до розкриття зародження, становлення і розвитку військової освіти в Україні як джерела поповнення командними кадрами потреб армії як у мирні, так і у воєнні часи. Розкриваючи її роль та місце в якісному навчанні офіцерів, дослідник пов'язує це як складову культури суспільства. Вперше в науковій літературі незалежної Української держави запропонована структура освіти і науково-дослідних установ та відображений потенціал воєнної освітньої галузі. Цінність цієї праці полягає у вмілому використанні методологічних принципів розкриття суті проблем з підготовки військових фахівців у навчальних закладах, забезпечення ними потреб Збройних Сил. Необхідно підкреслити і те, що автор монографії підтвердив це нормативними документами державних органів та військового командування. Проаналізовано систему підготовки офіцерських кадрів у військових навчальних закладах Радянської Армії, склад і призначення військово-навчальних закладів, які знаходились на теренах України на день проголошення її незалежності, розглянуто проблеми підготовки військових професіоналів напередодні створення української національної системи військової освіти, опрацьовано досвід наявних моделей військової освіти деяких країн світу. Разом з тим дослідження М. І. Нещадима недостатньо розкриває суть навчання офіцерів для задоволення потреб танкових військ у період науково-технічної революції.

У повоєнний час почали з'являтися фундаментальні праці, виконані на ґрунтовній документальній основі, з докладним описом подій військового будівництва та військових кадрів у період Української національної революції 1917-1920 рр. Цій проблемі присвячені монографії Я. Ю. Тінченка «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921)» [39]. «Гайдамаки», «пеглюрівці», «січові стрілки» – приблизно таким понятійно-смісловим набором обмежується уявлення більшості з нас про Збройні сили України цієї пори. Але всупереч розхожим стереотипам ці сили були не просто стихійними озброєними формуваннями народних мас, а повноцінною регулярною армією, хоч вона і мала на різних етапах різні назви: Війська Центральної Ради, Армія УНР, Армія Української Держави гетьмана Скоропадського, війська Директорії, Діюча Армія УНР. На жаль, історія цієї армії в Україні поки недостатньо вивчена. В першу чергу це стосується відомостей про її діячів.

Більш глибокому дослідженню військово-педагогічної теорії і практики сприяли різні інструкції, методики, програми і підручники з підготовки майбутніх офіцерів, які видавалися Головним Управлінням Військової освіти і

окремими військовими педагогами в досліджуваній період [40–47]. Перераховані документи дали можливість з'ясувати процес обґрунтування принципів навчання у військовій школі, вплив розроблених принципів на систему побудови і зміст підготовки офіцерського корпусу, а також на теорію формування форм і методів навчання. Ознайомлення з такими документами дозволило з сучасних позицій проаналізувати діалектику розвитку військово-педагогічної думки в період з 1918 до 1990 р. і дослідити, на яких етапах розвитку теорії і практики навчання відбувався вплив розвитку військової техніки, в який час цей процес застопорився у наслідку певних соціально-політичних і військово-технічних причин, які наслідки це викликало.

Дослідження документів і матеріалів військово-навчальних закладів дозволило вивчити практичну сторону теоретико-педагогічних основ підготовки майбутніх офіцерів проаналізувати досвід Вузів з організації навчального процесу, а зіставлення їх зі всім комплексом історичних джерел дозволило проаналізувати діалектику взаємодії теорії і практики навчання курсантів з розвитком науково-технічного прогресу та танкобудування.

Таким чином, історіографічний огляд проблеми свідчить, що вона, хоча і викликала певний інтерес у дослідників, знайшла відображення у джерелах, та на даний час ще вивчена недостатньо. Наукові дослідження та результати потребують узагальнення і оцінки з позиції потреб вітчизняної науки з історії науки і техніки, реалій сьогодення Української держави.

Список літератури: 1. *Александров Е. Е.* Быстроходные гусеничные и армейские колесные машины: краткая история развития: [учеб. для студ. высш. учеб. зав.] / Е. Е. Александров, В. В. Епифанов. – Х.: НТУ «ХПИ», 2001. – 375 с. 2. *Танкоград:* История. Люди. События: [учеб. для студ. высш. учеб. зав.] / Л. Л. Товажнянский, Е. Е. Александров, Л. М. Бесов, И. Е. Александрова. – Х.: НТУ «ХПИ», 2004. – 236 с. 3. *Вознюк В. С.* Бронетанковая техника / В. С. Вознюк, П. Н. Шапов. – М.: ДОСААФ, 1987. – 120 с. – (Военная техника). 4. *Горбачева Е. Г.* Всемирная история бронетехники / Е. Г. Горбачева, Л. Н. Смирнова. – М.: Вече, 2002. – 416 с. – (Военная история). 5. *Танки мира* / [состав. Р. Исмагилов]. – Смоленск: Русич, 2002. – 224 с. 6. *Мостовенко В. Д.* Танки: [очерк] – [изд. 2-е, исправ. и допол.] / В. Д. Мостовенко. – М.: Воениздат, 1958. – 206 с. 7. *Саенко С.* Основной танк Т – 64. / С. Саенко, В. Чобиток. – М.: ООО Экспринт, 2002. – 120 с. 8. *Свирин М. Н.* Броня крепка. История советского танка. 1919–1937. / М. Н. Свирин. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. — 384 с. – (Военная техника). 9. *Федосеев С. Л.* Танки Первой мировой войны / С. Л. Федосеев. – М.: АСТ Астрель, 2002. – 287 с. – (Военная техника). 10. *Шмелев И. П.* История танка (1916–1996) / И. П. Шмелев. – М.: Техника молодежи, 1996. – 208 с. – (Военная техника). 11. *Полная энциклопедия танков мира (1915–2000)* / [состав. Г. Л. Холявский]. – Минск: ООО Харвест, 2000. – 576 с. 12. *Зайончковский А. М.* Первая мировая война / А. М. Зайончковский. – М.: Госвоениздат, 1938 – (Військово-історична бібліотека). – Т.1,2. – 1938. – 878с. 13. *Рыжаков Л. К.* вопросу о строительстве бронетанковых войск Красной Армии в 30-е годы / Л. К. Рыжаков // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 8. – С. 109. 14. *Танки и люди:* Дневники главного конструктора А. А. Морозова / [авт.–состав. В. Л. Чернишов]. – Х.: ХИТВ, 2007.–276 с. 15. *Ананьев И.* Создание танковых армий и совершенствование их организационной структуры в годы Великой Отечественной войны / И. Ананьев // Военно-исторический журнал. – 1972. – № 10. – С. 38–47. 16. *Краснов И.* Бронетанковые войска в операциях на окружение и уничтожение / И. Краснов // Военно-исторический журнал. –1966. – № 4. – С. 24–36. 17. *Меллентин Ф. В.* Танковые сражения: боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф. В. Меллентин; [пер. с нем.] – Спб.: „АСТ Полигон”, 2003. – 437 с. 18. *Форти Дж.*

Германская бронетехника во второй мировой войне / Дж. Форти – М.: АСТ „Астрель”, 2003. – 205 с. 19. *Бабаджян А. Х.* Танки и танковые войска / А. Х. Бабаджян. – М.: Воениздат, 1980. – 432 с. – (Военная техника). 20. *Буше Ж.* Бронетанковое оружие в войне / Ж. Буше. – М.: иностр. литр., 1956. – 332 с. – (Военная техника). 21. *Фуллер Дж.* Внимание, танки / Дж. Фуллер, Г. Гудериан, Л. Эймансбергер. – М.: АСТ Terra Fantastica, 2003. – 473 с. 22. *Эймансбергер Л.* Танковая война / Л. Эймансбергер; [пер. с нем.] – М.: Госвоениздат, 1935. – 240–242с. 23. *Потапов И. Л.* Основные вехи строительства танковых войск / И. Л. Потапов. – М.: Воениздат, 1980. – с. 46. 24. *Танковые войска и их применение в современных операциях* / [под ред. П. П. Полубоярова]. – М.: Воениздат, 1960. – 180 с. 25. *Никольский М.* Бронетехника в Ближневосточных войнах / М. Никольский // Техника и вооружение. – 1999. – №4. – С. 36–39. 26. *Ротмистров П. А.* Время и танки. / П. А. Ротмистров. – М.: Воениздат., 1972. – 334 с. – (Военная литература). 27. *Ротмистров П. А.* Танковые армии в наступательных и оборонительных операциях Великой Отечественной войны / П. А. Ротмистров // Военная мысль. – 1960. – № 2. – С. 61–75. 28. *История Бронетанковых и механизированных войск Советской Армии:* в 2 т. / [под ред. Е. А. Разина]. – М.: ВАВТМВ им. И. В. Сталина, 1953. – Т.1. – 385 с. 29. *Триандафиллов В. К.* Характер операций современных армий / В. К. Триандафиллов – [3-е изд] – М.: Госвоениздат, 1936. – 256 с. 30. *Андроников Н.* Танковые армии в сражениях на Правобережной Украине зимой и весной 1944 г. / Н. Андроников // Военно-исторический журнал. – 1964. – № 4. – С. 20–31. 31. *Марамзин В.* Опыт боевого применения танковых армий в наступательных операциях фронтов в Великой Отечественной войне / В. Марамзин // Военная мысль. – 1970. – № 1. – С. 68–79. 32. *Радзиевский А.* Поддержание и восстановление боеспособности танковых армий в наступательных операциях Великой Отечественной войны / А. Радзиевский // Военно-исторический журнал. – 1976. – № 3. – С. 13–21. 33. *Авиновицкий Я. Л.* Советские военно-учебные заведения за четыре года 1918 – 1922 / Я. Л. Авиновицкий. – М.: Высший военный ред. совет, 1922.–196 с. 34. *Алехин И. А.* Развитие теории и практики военного образования в России XIX – начала XX века: [монография] / И. А. Алехин. – М.: – 2002.–305 с. 35. *Вопросы советской военной педагогики:* учебное пособие / под ред. А. В. Барабанщикова]. – М.: ВПА, 1982. – 165 с. 36. *Биочинский И. В.* Педагогика подготовки офицеров сухопутных войск: [ист.анализ] / И. В. Биочинский. – Казань, 1991. – 206 с. 37. *Каменев А. И.* История подготовки офицерских кадров в СССР. 1917–1984гг./ А. И. Каменев. – Новосибирск, 1991.– 261 с. 38. *Нещадим М. І.* Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: [монографія] / М. І. Нещадим. – К.: «Київський університет», 2003. – 852 с. 39. *Тиченко Я. Ю.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): [монографія] / Я. Ю. Тиченко. – К., 2005. – 536 с. 40. *Васильев А. А.* Военно-профессиональная подготовка курсантов в военных танковых инженерных училищах: дис. ...канд. воен. наук: 20.01.06 / А. А. Васильев. – К., 1988. – 191 с. 41. *Михно С. Н.* Совершенствование огневой подготовки курсантов высших танковых командных училищ: дис. ...канд. воен. наук: 20.01.06 / С. Н. Михно. – М., 1981. – 216 с. 42. *Учебные программы подготовки курсантов высшего танкового командного училища по военным дисциплинам.* – Офиц. изд. – М.: Воениздат, 1969. – Кн.1. – 420с. – (Нормативный документ МО СССР. Программа). 43. *Учебные программы подготовки курсантов высшего танкового командного училища по военным дисциплинам.* – Офиц. изд. – М.: Воениздат 1973. – Кн.ІІ. – 424с. – (Нормативный документ МО СССР. Программа). 44. *Учебные программы подготовки курсантов высшего танкового командного училища по военным дисциплинам.* – Офиц. изд. – М.: Воениздат, 1977. – Кн. ІІ. – 371с. – (Нормативный документ МО СССР. Программа). 45. *Учебные программы подготовки курсантов высшего танкового командного училища по военным дисциплинам.* – Офиц. изд. – М.: Воениздат, 1982. – Кн.1. – 451с. – (Нормативный документ МО СССР. Программа). 46. *Учебные программы подготовки курсантов высшего танкового командного училища по военным дисциплинам.* – Офиц. изд. – М.: Воениздат, 1987. – Кн.1. – 424с. – (Нормативный документ МО СССР. Программа). 47. *Документы учебного отдела ХГВТКУ / (Отзывы на выпускников из войск):* Д. №85, –1986-1988. – (Нормативный документ ХГВТКУ. Отзывы).

Надійшла до редколегії 28. 04. 09